

ANDRZEJ HEJMEJ
Uniwersytet Jagielloński
Kraków

Pasaże i refrakcje. Literatura – „filologia narodowa” – komparatystyka

1.

Dwa główne punkty widzenia dzisiejszych komparatystów, dwa ich znoszące się wzajemnie modele interpretacji literatury, współczesnego świata i człowieka, definiują tutaj umownie formuły dobrze znanych przedstawicieli „dyscypliny poza dyscypliną” (Ferris 2010, zob. też Ferris 2006): z jednej strony Paula van Tieghema, z drugiej – André Lefevere’a i Davida Damroscha. Pasaż interesuje mnie więc w znaczeniu nie Benjaminowskim (Benjamin 2005), lecz van Tieghemowskim (Tieghem 1931, 67–68), jako przenoszenie literatury poza właściwe jej granice językowe (czy lepiej powiedzieć: granice kulturowe) w paradygmacie tzw. wpływologii. Refrakcja z kolei w znaczeniu nadanym przez Lefevere’a w latach 80. („adaptowanie dzieł literackich na potrzeby obcej publiczności, dokonywane z zamysłem wywarcia wpływu na sposób, w jaki będą czytane” – Lefevere 2009, 227 – związane z różnymi przykładami, wszelkiego rodzaju komentarzami, historiografią, edukacją, antologiami, realizacjami scenicznymi, adaptacjami filmowymi itd.), jak też w znaczeniu nadanym pod koniec lat 90. przez Damroscha, który definiuje tym samym fenomen literatury światowej (pierwsza z jego trzech dopełniających się definicji, pomieszczonych w książce *What is World Literature?* z roku 2003, brzmi: „Literatura światowa to eliptyczna refrakcja literatur narodowych” – Damrosch 2003, 281)¹.

Pasaże, jak i refrakcje – a w obu wypadkach mamy do czynienia z międzynarodowym obiegiem literatury – przebiegają, z konieczności, dwoma głów-

¹ Taką formułą posługiwał się zresztą wcześniej amerykański komparatysta Hary Levin (Levin 1966).

nymi kanałami. Jeden z nich stanowi „filologia narodowa” (literatura narodowa), drugi – komparatystyka, przy czym w przypadku pasaży chodzi ewidentnie o tradycyjną komparatystykę literacką (zwaną przez jej przeciwników „eurocentryczną”, „starą”, „pozytywistyczną” itd.), w przypadku zaś refrakcji o komparatystykę kulturową, która w drugiej połowie XX wieku, a zwłaszcza w paru ostatnich dekadach, próbuje zerwać z wpływologią („pasażami”), ze związkami faktycznymi (*rappports de fait*), która kwestionuje porównanie, eksponując w zamian fenomen (nie)porównywalności, która poprzestaje często na przygodnych zestawieniach bądź, jak to określa Gayatri Ch. Spivak, na „powiązaniach” (Spivak 2008, 131; zob. też 2009, 611). W takich okolicznościach nasuwają się skądinąd dwie inne trafne, jak sądzę, metafory: w jednym wypadku, pasaży, przychodzi na myśl „drobiazgowy celnik” (*douanier vétilleux*) – takie określenie proponuje francuski komparatysta Daniel-Henri Pageaux (Pageaux 1998, 289), w drugim z kolei – w sytuacji refrakcji – *homo viator*.

Jeśli we współczesnym świecie – świecie wielokulturowym, czy też, jak chciałby Wolfgang Welsch, świecie transkulturowym (Welsch 1998, 195–222) – istotna okazuje się cyrkulacja literatury w przestrzeni międzynarodowej (stąd i szerząca się moda na projekty „literatury światowej”), to przede wszystkim taka cyrkulacja, w przypadku której zasadniczą rolę spełnia przekład – refrakcja oraz wszelkie komentarze, obejmowane przez André Lefevere’a pojęciem krytycznej refrakcji: wstępy, noty, komentarze, artykuły itd. Niewątpliwie wagę przekładu w wymiarze międzykulturowym doceniali już w XIX wieku i Goethe, i Hugo von Meltzl (Meltzl 1877, 179–182; zob. tenże 1973, 56–62). Jednakże jego status zmienia się radykalnie dopiero od lat 70. XX wieku za sprawą zwłaszcza szkoły polisystemowej Itamara Evena-Zohara (koncepcja izraelskiego badacza umożliwia wyjście poza „historie literatur narodowych”) i późniejszych nurtów translatoologii – nowych studiów nad przekładem (*Translation Studies*), podążających w stronę studiów kulturowych i zrywających z czysto lingwistycznymi wykładnikami), a także wielu innych indywidualnych propozycji, jak np. szerokiego rozumienia fenomenu translacji przez Emily Apter pod wpływem wydarzeń 11 września 2001 roku (Apter 2006).

2.

Na krakowskim Zjeździe Polonistów w roku 2004 Alina Nowicka-Jeżowa wygłosiła tekst poświęcony komparatystyce i filologii (Nowicka-Jeżowa 2005, 348–361). Ten związek dwóch „dyscyplin” jest bezsprzeczny, nie da

się go, oczywiście, w żaden sposób kwestionować czy zakwestionować, skądinąd stanowi wręcz swoisty hamulec bezpieczeństwa w wypadku komparatysty, narażonego na pokusy zapuszczania się w rejony studiów kulturowych, co skutkuje zwykle marginalizowaniem bądź wręcz pominięciem fenomenu literatury. Proponując formułę „pasaże i refrakcje”, wychodzę jednak od zupełnie innych założeń, zupełnie inaczej też rozkładam akcenty w związku z międzynarodowym systemem literatury, który objaśnia klarownie Pascale Casanova.

Francuska komparatystka zastanawia się w *La République mondiale des Lettres* nad funkcjonowaniem literatury w ogólności (Casanova 2008, 27–74), różni dwa wymiary „światowej przestrzeni literackiej” i zarazem dwa historycznie warunkowane nurty, które można by określić umownie jako narodowy i autonomiczny (Casanova 2008, 68)². Odsłania tym samym międzynarodowy charakter literatury oraz zhierarchizowaną strukturę świata literackiego, którym rządzą współzawodnictwo, płynne relacje między literackimi metropoliami i ich obrzeżami. Poszczególne literatury narodowe nie stanowią, w przekonaniu komparatystki, zamkniętych, odrębnych, izolowanych całości na wzór Herderowskich kultur – „wysp” czy „kul”, ale tworzą się w drodze międzynarodowej konfrontacji. Narodowe fundamenty literatury, jak zakłada, są czymś naturalnym i nieuniknionym, wszak kapitał literacki (z racji języka) jest zawsze ze swej natury narodowy (Casanova 2008, 61–62). Ale zdaje sobie przy tym doskonale sprawę, iż w sprzyjających warunkach geopolitycznych dochodzi do literackiej emancypacji, depolityzacji literatury, osłabienia paradygmatu narodowego. Innymi słowy, międzynarodowe współzawodnictwo literatury, mimo iż zasoby literackie zawsze opatrzone zostają „pieczęcią narodu” (Casanova 2008, 69), odbywać się może w pewnym oderwaniu od skrajnie narodowych i politycznych argumentów. Krótko konkludując, Casanova mówi o dwóch biegunach literatury, wyznaczających światową przestrzeń literacką: literaturze w służbie narodowej (w tym wypadku oczywistym celem okazuje się zwłaszcza zdobycie niepodległości przez zdominowane narody) oraz literaturze w jakiejś mierze autonomicznej.

Interesuje ją jednak nade wszystko moment wchodzenia do gry nowych uczestników światowego systemu literatury. Francuska badaczka podkreśla, iż każdy twórca jest „spadkobiercą” jednocześnie narodowej oraz międzynarodowej historii, która go ukształtowała, niezależnie czy to przypadek Bectetta, Michaux, Joyce’a, czy Kafki. Kluczowa dla niej wydaje się w ostatecz-

² *Nota bene* konsekwencje tego w przypadku polskiego literaturoznawstwa pokazuje m.in. Ryszard Nycz (Nycz 2005, 175–188).

ności teza o podwójnej historycyzacji (*double historicisation*; Casanova 2008, 72), związana z wymogiem podwójnego umiejscowienia konkretnego pisarza, ulokowania w określonej hierarchii: „w zależności od pozycji narodowej przestrzeni literackiej, w której jest on usytuowany, w światowym uniwersum literackim, i w zależności od pozycji, którą zajmuje w tejże przestrzeni” (Casanova 2008, 71). Warto dopowiedzieć w szerszej perspektywie, iż w centrum dzisiejszej komparatystyki umieścić należałoby nie tyle narodową przestrzeń literacką, „filologię narodową”, ile światową przestrzeń literacką – „filologię literatury światowej” (filologię *Weltliteratur*), czego domagał się już w latach 50. ubiegłego stulecia Erich Auerbach (Auerbach 1976, 200–216). Nie chodzi przy tym, by powtórzyć, o radykalne zerwanie komparatystyki z „filologią narodową”, lecz krytyczne przewartościowanie, przełamanie lęków przedstawicieli dwóch frakcji literaturoznawczych, próbę nawiązania przez nich na nowo niezbędnych stosunków. Ważę tychże stosunków w dzisiejszej humanistyce podkreśla m.in. David Damrosch: „Współpraca może pomóc w przerzucaniu mostu pomiędzy amatorstwem i specjalizacją, łagodząc zarówno pychę zwolenników generalizacji na skalę globalną, jak i nieraz przesadną ostrożność specjalistów w zakresie literatur narodowych” (Damrosch 2003, 286).

3.

Spór o komparatystykę jako studia literackie (filologiczne) bądź jako studia kulturowe uznać wypada dzisiaj za bezcelowy³. Nowoczesną komparatystykę, jak sądzę, najlepiej chyba określa dialektyczna formuła: „studia literackie – studia kulturowe” (w centrum uwagi tym samym sytuuje się naraz kwestie filologiczne oraz kwestie związane z wielokulturowością, interkulturowością czy transkulturowością; zob. np. Zawadzki 2010, 39–53). Trzeba w tym miejscu podkreślić fakt, iż komparatystyka od połowy XX wieku oddala się, czy ostrożnie mówiąc: próbuje się oddalać, nie tylko od pozytywistycznie zorientowanych badań komparatystycznych i narodowych historii literatur (świadcstwem m.in. postulat René Etiemble’a z lat 60., by pisać „rzeczywistą historię literatury, historię literatur”; Etiemble 1997, 81), ale też od „klasycznej” – to znaczy filologicznie zorientowanej – historii literatury, czy szerzej: filologicznych badań literaturoznawczych. Osłabianie starego (tzn. filologicznego, narodowego) paradygmatu komparatystyki odbywa się różnymi torami: poprzez narastającą krytykę nacjonalizmu w latach 50. i 60. (stanowi-

³ Kwestię aktualnej kondycji komparatystyki rozwijam szerzej w innych tekstach: Hejmej 2009, 2010a, 2010b.

ska Auerbacha, Welleka, Etiemble’a), odejście od badania „związków faktycznych”⁴, przekraczanie czysto filologicznie ukierunkowanych badań, mianowicie akceptowanie interdyscyplinarnej perspektywy począwszy od przełomu lat 60. i 70. (propozycje H.H.H. Remaka – Remak 1997, 25–36; antecedencje już w XIX wieku, o czym świadczą diagnozy Hugona von Meltzla – Meltzl 1877), odnalezienie w literaturoznawstwie porównawczym stosownego miejsca dla przekładu począwszy od lat 80. (dostrzeżenie wartości przekładu jako pełnowartościowej literatury oraz wyciągnięcie wniosków z rozwoju nowych studiów nad przekładem, m.in. studiów polisystemowych i *Translation Studies*), wreszcie zbliżenie w latach 90. do studiów kulturowych, o czym zaświadcza najlepiej tzw. raport Bernheimera (RB 1995, RB 2010) i do dzisiaj toczące się wokół niego dyskusje. Kształtują się stopniowo, w konsekwencji, dwa wyjątkowo ekspansywne nurty refleksji komparatystycznej: nowe studia nad przekładem, które w sposób szczególnie pokazują międzynarodowy obieg literatury i wspierają tym samym rozwój literatury światowej, oraz studia interdyscyplinarne⁵, w tym i studia intermedialne, odnoszące się do uniwersum dzisiejszej rzeczywistości kulturowej, do sytuacji człowieka we współczesnej kulturze audiowizualnej.

Konkludując w szerszej perspektywie: obraz dzisiejszego literaturoznawstwa – nazywanego przez niektórych literaturoznawstwem interkulturowym (Mecklenburg 2010, 54–66) – wynika niewątpliwie z jego relacji względem nauk o kulturze, ze stosunku do „filologii narodowych, do komparatystyki, do dydaktyki języków obcych i do takich nauk kulturoznawczych i społecznych, które mogą funkcjonować jako dyscypliny pomocnicze lub partnerskie, szczególnie do tych, które stworzyły pole pracy nad międzykulturowością” (Mecklenburg 2010, 61). W przypadku literaturoznawstwa interkulturowego, jak widać, kluczowe wręcz okazuje się znaczenie nowej komparatystyki. Próby spojrzenia na funkcjonowanie literatury w międzynarodowym wymiarze pozwalają bowiem ostatecznie lepiej zrozumieć to, co własne, lokalne, narodowe. Nie bez powodu więc Ryszard Nycz stwierdza, iż „[j]edynie podejście komparatystyczne i transkulturowe do kultury narodowej może zdać sprawę z mechanizmów tworzenia wartości swoistych i cech unikatowych” (Nycz 2010, 177, podkr. – A.H.). Tyle tylko, że polska komparatystyka

⁴ W przekonaniu René Etiemble’a: „nawet jeśli między dwiema literaturami nie było żadnych relacji historycznych, wolno porównywać gatunki literackie, jakie każda z nich wypracowała” (Etiemble 1976, 219).

⁵ Ten nurt studiów – zdaniem Remaka – pokazuje najlepiej kontrast dwóch tradycji badań komparatystycznych: amerykańskiej i europejskiej (Remak 2002, 245–250).

ka póki co poprzestaje w zasadzie na modelu „filologii narodowej” – trudno byłoby się nie zgodzić z ogólną zresztą opinią np. Michała Kuziaka, iż w naszym literaturoznawstwie „ciągle dominuje wzorzec filologii narodowej” (Kuziak 2010, 128). Nowy rozdział w historii polskiej komparatystyki wydaje się niezbędny, choć być może nie będzie spektakularny w sensie instytucjonalnym, jeśli miałby się sprawdzić scenariusz opisywany przez Jonathan Cullera jako paradoks instytucji w świecie amerykańskim: „Witamy na komparatystyce, gdzie nie wierzy się, że literatura narodowa jest oczywistą podstawą studiów literaturoznawczych, ale musicie wiedzieć, że studiując Comp. Lit. powinniście się zachowywać, jakbyście byli na wydziale filologii narodowej, żeby zdobyć kompetencje do pracy na jednym z nich” (Culler 2006, 238)... Niezależnie od sytuacji geopolitycznej i kondycji instytucji w niedalekiej przyszłości, podstawowym zadaniem komparatysty w dzisiejszej rzeczywistości kulturowej pozostaje, jak sądzę, rozrachunek z modelem narodowym literatury (z van Tieghemowskimi opozycjami binarnymi i „pasażami”) oraz wzmacnianie międzynarodowego obiegu literatury, rozwijanie wszelkiego rodzaju sieci refrakcji (kontynuowanie działań na wzór chociażby „literatury światowej” Davida Damroscha czy „światowego systemu literatury” Franco Morettiego). Pasaże umożliwiają komparatyście zaledwie tendencyjną konfrontację, pokazują i podsycają narodowe stereotypy, utrwalają i wzmacniają negatywne mechanizmy wielokulturowości, refrakcje (oczywiście, pewnego rodzaju refrakcje, które trudno podejrzewać o kryptonacjonalizm) umożliwiają – czy ostrożnie mówiąc: mogą umożliwić – rzeczywisty dialog interkulturowy.

Literatura

- Apter E., 2006, *The Translation Zone. A New Comparative Literature*, Princeton – Oxford: Princeton University Press.
- Auerbach E., 1976, *Filologia literatury światowej*, przeł. A. Szewczukowa, w: Markiewicz H., oprac., *Współczesna teoria badań literackich za granicą. Antologia*, t. 2., Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Benjamin W., 2005, *Pasaże*, przeł. Kania I., posł. Bauman Z., Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Casanova P., 2008, *Principes d'une histoire mondiale de la littérature*, w: tejsze: *La République mondiale des Lettres*, Paris: Éditions du Seuil.
- Culler J., 2006, *Comparative Literature, At Last*, w: Saussy H., red., *Comparative Literature in the Age of Globalization*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Damrosch D., 2003, *Conclusion: World Enough and Time*, w: tegoż, *What is World Literature?*, Princeton – Oxford: Princeton University Press.

- Etiemble R., 1976, *Porównanie to jeszcze nie dowód*, przeł. Błońska W., w: Markiewicz H., oprac. *Współczesna teoria badań literackich za granicą. Antologia*, t. 2, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Etiemble R., 1997, *Czy należy zrewidować pojęcie Weltliteratur?*, przeł. Igalson-Tygielska H., w: Janaszek-Ivaničková H., red., *Antologia zagranicznej komparatystyki literackiej*, Warszawa: Instytut Kultury.
- Ferris D., 2006, *Indiscipline*, w: Saussy H., red., *Comparative Literature in the Age of Globalization*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Ferris D., 2010, *Dyscyplina poza dyscypliną*, przeł. Momro J., Bilczewski T., w: Bilczewski T., red., *Niewspółmierność. Perspektywy nowoczesnej komparatystyki. Antologia*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Hejmej A., 2009, *Interkulturowość – literatura – komparatystyka*, „Teksty Drugie”, nr 6.
- Hejmej A., 2010a, *Komparatystyka kulturowa: interpretacja i egzystencja*, „Teksty Drugie”, nr 5.
- Hejmej A., 2010b, *Niestabilność komparatystyki*, „Wielogłos” 2010, nr 1–2.
- Kuziak M., 2010, *Palimpsesty komparatystyki*, w: Szczęsna E., Kasperski E., red., *Komparatystyka dzisiaj*, Kraków: Universitas.
- Lefevere A., 2009, *Ogórki Matki Courage. Tekst, system i refrakcja w teorii literatury*, przeł. Sadza A., w: Bukowski P., Heydel M., red., *Współczesne teorie przekładu. Antologia*, Kraków: Znak.
- Levin H., 1966, *Refractions: essays in comparative literature*, Oxford: Oxford University Press.
- Mecklenburg N., 2010, *Zadania i obszar badań literaturoznawstwa interkulturowego. Zarys problematyki*, przeł. Ćwiklak K., w: Szczęsna E., Kasperski E., red., *Komparatystyka dzisiaj*, Kraków: Universitas.
- Meltzl H., 1877, *Vorläufige Aufgaben der vergleichenden Literatur*, „Összehasonlító Irodalom-történelmi Lapok” / „Zeitschrift für vergleichende Litteratur” nr 1.
- Meltzl H., 1973, *Present Tasks of Comparative Literature*, w: Schulz H.-J., Rhein P.H., red., *Comparative Literature: The Early Years. An Anthology of Essays*, Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Nowicka-Jeżowa A., 2005, *Komparatystyka i filologia. Uwagi o studiach porównawczych literatury epok dawnych*, w: Czermińska M. i in., red., *Polonistyka w przebudowie. Literaturoznawstwo – wiedza o języku – wiedza o kulturze – edukacja*, t. 2, Kraków: Universitas.
- Nycz R., 2005, *O przedmiocie studiów literackich – dziś*, „Teksty Drugie”, nr 1–2.
- Nycz R., 2010, *Możliwa historia literatury*, „Teksty Drugie”, nr 5.
- Pageaux D.-H., 1998, *Littérature comparée et comparaisons*, „Revue de Littérature Comparée”, nr 3.
- (RB 1995) *The Bernheimer Report, 1993: Comparative Literature at the Turn of the Century*, 1995, w: Bernheimer Ch., *Comparative Literature in the Age of Multiculturalism*, Baltimore – London: Johns Hopkins University Press.
- (RB 2010) *Raport Bernheimera, 1993. Komparatystyka na przełomie wieku*, 2010, przeł. Wzorek M., w: Bilczewski T., red., *Niewspółmierność. Perspektywy nowoczesnej komparatystyki. Antologia*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Remak H.H.H., 1997, *Literatura porównawcza – jej definicja i funkcja*, przeł. Tuka W., w: Janaszek-Ivaničková H., red., *Antologia zagranicznej komparatystyki literackiej*, Warszawa: Instytut Kultury.
- Remak H.H.H., 2002, *Origins and Evolution of Comparative Literature and Its Interdisciplinary Studies*, „Neohelicon” nr 1.
- Spivak G.Ch., 2008, *Komparatystyka ekstremalna*, przeł. Kołodziejczyk D., „Recykling Idei”, nr 10.
- Spivak G.Ch., 2009, *Rethinking Comparativism*, „New Literary History”, vol. 40, nr 3.

- Tieghem van P., 1931, *La littérature comparée*, Paris: A. Colin.
- Welsch W., 1998, *Transkulturowość. Nowa koncepcja kultury*, przeł. Susła B., Wieteccki J., w: Kubicki R., red., *Filozoficzne konteksty koncepcji rozumu transversalnego. Wokół koncepcji Wolfganga Welscha*, cz. II, Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora.
- Zawadzki A., 2010, *Między komparatystyką literacką a kulturową*, „Wielogłos”, nr 1.